

ARİSTO MANTIĞI VE ARAP GRAMERİ* THE LOGIC OF ARISTOTLE AND THE GRAMMER OF ARABIC

Yazar: İbrahim MEDKÛR**
Çevirenler: Bünyamin AYDIN***
Yunus Emre AKBAY****

Arapça dışında hiçbir dilin grameri, Arap gramerinin gördüğü yoğunlukta bir ilgi görmemiştir. Hicrî I. asrın son otuz yılında ortaya çıkan bu ilim, takip eden dokuz asır boyunca gelişmeye ve şekillenmeye devam etmiştir. Arap dilinin doğru üslup ve terkiplerine ulaşmak amacıyla şiir râvîleri araştırılmış, nakil ve rivayetlerinden istişhad¹ edilmek üzere bedevî Araplara başvurulmuştur. Basra, Kûfe, Bağdat ve Endülüs gibi merkezlerde farklı nahiv ekolleri kurulmuş; bu ekollere mensup nahiv bilginleri ele aldıkları bazı meselelerde görüş ayrılıklarına düşmüşler, bazılarında ise farklı ekollerin görüşlerini birleştirme yoluna gitmişlerdir. *Maksûr*, *mankûs*, *memdûd*, *müzekkker* ve *müennes* gibi fer'î konularda küçük risaleler telif edilmiş ya da Sîbeveyh (ö. 180/796)'in *el-Kitab*'ı, Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Mufasssal*'ı, İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1249)'in *el-Kâfiye*'si, İbn Mâlik (ö. 672/1274)'in *el-Elfiye*'si ve İbn Hişâm (ö. 761/1360)'ın *Muğnî'l-Lebîb*'i gibi şiir veya düz yazı şeklinde kapsamlı kitaplar yazılmıştır. Erken dönemlerde lügat ve edebiyat ile iç içe olan nahiv, sonraki dönemlerde onlardan ayrılmış ve kendi terimlerine sahip müstakil bir ilim haline gelmiştir. Nahiv konularına ait

* İbrahim Medkûr tarafından kaleme alınan bu yazı, *Mantuku Aristo ve'n-Nahvu'l-Arabî (منطق أرسطو والنحو العربي)* adıyla *Mecelletu Mecmei'l-Lugati'l-Arabiyye* adlı dergide (Kahire 1953, VII. sayı, 338-346) yayımlanmış, ayrıca Arap Dil Akademisininin 27 Aralık 1948'deki kongresinin yedinci oturumunda sunulmuştur.

** İslam Felsefesi alanındaki çalışmaları ile tanınan Mısırlı bilim adamı (1902-1995).

*** Arş. Gör. Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı, bunyaminaydin@sdu.edu.tr, bunyaminayd@gmail.com

**** Arş. Gör. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Mantık Bilim Dalı, yunusemreakbay@hotmail.com, emreakbay@sdu.edu.tr

¹ Dil bilgisi kurallarını, kelimelerin yapı ve anlamlarını kanıtlamak üzere doğruluğu kesin olan misaller getirmek anlamında edebiyat terimi. Ç.N.

bütün metinler ve şahitler² şerh edilmiş, şâz ve garib kelimeler toplanmış, nahiv bilginlerinin kendi aralarındaki ya da bir nahiv ekolü ile diğeri arasındaki tartışmalı konular tek tek ele alınmıştır. Nahiv bilginlerinin hayatlarını ele alan tabakât kitapları yazılmış ve bu bilginler kategorik açıdan sıralamaya tabi tutulmuşlardır. Nahiv çalışmaları o kadar farklı dallara ayrılmıştır ki entelektüellerin son altı asırdaki faaliyetlerinin neredeyse tamamını kapsayacak duruma gelmiştir. Özet olarak, De Boer³ gibi şöyle diyebiliriz: "*Nahiv ilmi Arap aklının mükemmel bir eseridir. Bu, ondaki yorum inceliği ve farklı görüşlerin bir araya getirilmesi sayesinde. Nahivle derinlemesine uğraşanlar bu ilmi takdir etmekte ve Araplar haklı olarak onunla övünmektedirler.*"

Arap gramerini diğer dillere ait klasik ve modern tüm gramer ilimleriyle karşılaştırdığımızda, hiçbirinin onun kadar ilgi görmediğine ve hiçbirini üzerinde onun kadar çalışma yapılmadığına şahit oluruz. Süryanîce ve İbranice gibi bazı eski doğu dilleri ile Yunanca ve Latince gibi dillerin belli nahiv/gramer gelenekleri vardı. Ancak bunlardan hiç biri; Arap gramerinin ulaştığı araştırma derinliği, çalışma zenginliği ve görüş çeşitliliğine ulaşmamıştır. Modern dillerin çoğunda ise gramer çalışmaları olabilecek en dar sınırlarda kalmıştır. Müslümanların nahiv ilmi ile bu derece ilgilenmeleri şaşırtıcı bir durum değildir. Çünkü nahiv, Kur'an ve Sünnet'in anlaşılması için ihtiyaç duyulan araçlardan biridir. Dinî ilimlerle uğraşanlar, özellikle de ana dili Arapça olmayan ve fasih Arapçayı *selika*⁴ ile konuşamayan acem ve mevâliler için nahiv öğrenimi zorunlu bir hal almaktadır. İbn Haldûn (ö. 808/1406) *Mukkadime* adlı eserinde şer'î ilimleri tahsil etmek isteyen bir kimsenin, dil ilimlerini mutlaka öğrenmek zorunda olduğunu söylemekte ve lugat, beyan, edeb ve nahiv şeklinde sınıflandırdığı bu ilimlerden en önemlisinin nahiv ilmi olduğunu belirtmektedir. Çünkü nahiv, delaletler⁵ yoluyla kelimelerde kast edilen manayı açıklar. Nahiv kuralları bilinmezse ifadenin hakikati bilinemeyecek ve anlaşma tamamen bozulacaktır.

Üzerinde yoğun çalışmalar yapılmış olmakla birlikte Arap gramerinin ortaya çıkışı ile oluşum sürecinde etkili olan faktörler konusunda bazı kapalı noktalar yok değildir. Bana göre bu faktörler; iç ve dış, yerli ve yabancı olmak üzere çok sayıda ve çeşitlidir. Bu çalışmada, bunlardan sadece Aristo mantığını ve onun Arap grameri üzerindeki etkisini ele almakla yetineceğim.

Aristo mantığının orta çağ Hıristiyan ve Müslüman dünyasında, Aristo felsefesinin herhangi bir dalının ulaşmadığı bir başarıya ulaştığı konusunda şüphe

² Dil bilgisi kurallarını, kelimelerin yapı ve anlamlarını kanıtlamak üzere Kur'an'dan ve Arap şiirlerinden getirilen örnekler. Ç.N.

³ *Tarihu'l-Felsefe fi'l-İslâm* adlı kitabın yazarı Hollandalı bilim adamı. Tam adı T. J. De Boer. Ç.N.

⁴ Dili doğal bir şekilde ve herhangi bir öğrenim görmeden düzgün olarak kullanma. Ç.N.

⁵ Nahvî delalet; lâfzî, sinâî ve mane'î gibi kısımlara ayrılır. Ç.N.

yoktur. Bu yüzden mantıkçı Aristo, metafizikçi Aristo'dan önce tanınmış; *Organon*, Arapçaya *Tabiat Kitabı* veya *Hayvanlar Kitabı*ndan önce tercüme edilmiştir. *Organon'un* Arap dünyasında özel bir yeri vardır. Çünkü felsefe kitaplarından Arapçaya tercüme edilen ilk eserler *Organon'un* ilk bölümleridir. Diğer bölümler ise sonraki dönemlerde tercüme ve şerh edilip özetlenmiştir. Mantık çalışmaları farklı İslam medreselerinde felsefeciler, kelamcılar ve hatta İslam hukukçuları tarafından devam ettirilmiştir.

Gazzâlî (ö. 505/111) felsefeye ve filozoflara karşı olumsuz tavrında mantığı bir kenara koyar. Çünkü mantık, akıl yürütme faaliyetinin konusuna bakmaksızın sadece kurallarıyla ilgilenir. Gazzâlî bunun da ötesinde mantığın sadece felsefecilere ait bir ilim olmadığını, aksine mantığın onu, cedel/diyalektik ve nazar ilmi olarak adlandıran kelamcılarla da ilgili olduğunu söyler. Fıkıh bilginleri usûl çalışmalarında birçok mantık terimi kullanmışlar; *cins-tür*, *tümel-tikel* ve *genel-özel* gibi terimlerden bahsetmişlerdir. Kıyası dört şer'î delilden birisi olarak kabul etmişler, Aristo'nun mantıkî kıyasta yaptığı çalışmayı taklit ederek fikhî kıyasın kurallarını belirlemişler ve yöntemlerini ortaya koymuşlardır. Gazzâlî'ye tekrar dönersek, *Mi'yâru'l-İlm* adlı kitabının girişinde şöyle söylediğini görürüz: "*Fikhî konularda akıl yürütme; tertibi, şartları ve ölçüsü bakımından akliyatkinden farklı değildir.*" Gazzâlî, o dönemde bütün ilginin fıkıh araştırmalarına yöneldiğini, bu yüzden daha genel bir fayda sağlaması amacıyla yazacağı mantık kitabında fikhî örnekler sunacağını da eklemiştir. Gazzâlî, diğer kitabı *Mustasfâ*'ya, fıkıh usûlü ilmi için zorunlu bir tamamlayıcı olarak gördüğü mantık mukaddimesi ile başlamayı ise üzerine düşen bir görev olarak kabul etmiştir.

Bize göre; mantığın İslam dünyasındaki etkisi sadece fıkıh, kelam ve felsefeyle sınırlı kalmamış, nahvin de aralarında olduğu diğer disiplinlere de uzanmıştır. Aristo mantığı Arap gramerini, konu ve yöntem olmak üzere iki açıdan etkilemiştir. Arap grameri, Aristo'nun mantık kitaplarında yer alan gramer kurallarından doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmiş; mantıkî kıyasın tanımından hareketle nahvî kıyasın tanımı yapılmış ve sınırları belirlenmiştir.

Nahiv ile mantık arasında nasıl bir ilişki olabilir? Dil, temelde bir uzlaşımın ibarettir ve bu uzlaşım çoğu kez akıl ve mantık kurallarına aykırıdır. Böyle bir itirazda bulunmak mümkündür. Ancak Aristo mantığının, birtakım temel gramer kavramlarını içerdiği konusunda tartışma yoktur. Zira Aristo, mantık külliyatının birinci kısmı olan *Kategoriler*'de üstü kapalı olarak lafızlara değinir. Sonra ikinci kısımda *-Peri Hermeneias-* cümleleri ele alır ve bu konuda ayrıntılı bilgiler verir. Bunlar, açıkça grameri ilgilendiren konulardır ve Aristo'nun diğer mantık kitaplarında da Yunan gramerine ait kurallar yer almaktadır.

Aristo'nun mantık kitaplarında ele aldığı gramer kurallarıyla, Arap gramerinin bilinen ilk kuralları arasındaki benzerliği ortaya koymak için bunlardan

bazılarına hızlıca bir göz atmak istiyoruz. Bunu yaparken bir taraftan *Organon*'a, diğer taraftan Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserine bakacağız. *Peri Hermeneias* kitabının girişinde Aristo, kelimeyi *isim* ve *fiil* şeklinde ikiye ayırır. İsmi, zamandan bağımsız olarak bir manaya delalet eden kelime; fiili ise bir manaya ve zamana delalet eden kelime şeklinde tanımlar. Sonra bir diğer mantık kitabı olan *Topikler* yahut *Diyalektik*'te⁶ *edat* diye adlandırdığı üçüncü bir kelime türüne daha işaret eder. Sîbeveyh'e baktığımızda onun da kelimeyi *isim*, *fiil* ve *harf* olmak üzere üçe ayırdığını ve bunları bazı açılardan Aristo'nun tanımlarına benzer tanımlar yaparak art arda açıkladığını görürüz. Şaşırtıcıdır ki Sîbeveyh'in *harf* olarak adlandırdığı kelime türünü Kûfeli nahiv bilgileri *edat* olarak isimlendirmişler ve adeta mantık terimlerini tam anlamıyla korumak istemişlerdir.

Kelimelerde *cins* ve *nicelik* ya da diğer bir ifadeyle *tezkir-te'nis* ve *ifrâd-cem* gibi Aristo'nun kitaplarında bahsedilen, yine *isbat*, *nefiy*, *talep* ve *istifham* üslupları gibi üstü kapalı olarak değinilen ve nahivle güçlü bağı olan konuları bir kenara bırakalım ve az önce bahsettiğimiz benzerliğe dair bir diğer önemli örnek olan cümle kuruluşu kurallarına işaret etmekle yetinelim. Bununla *isnad*⁷ kastediyoruz. Aristo *Kategoriler* ve *Peri Hermeneias* adlı kitaplarında isnad teorisini ayrıntılı bir şekilde ele alır. Bu kitapların ilkinde mümkün olan genel mahmûl/yüklem türlerinin çerçevesini çizmeye çalışır. İkincisinde ise, mevzû/konu ve mahmûl/yüklem arasındaki ilişkiyi açıklar ve cümleyi gramere uygun, doğru bir tanımla tarif eder. Bu noktada Sîbeveyh'e dönersek, onun da kitabında *müsned* ve *müsnedün ileyh*'ten bahsettiğini ve *mübtedâ* ve *mebniyyun aleyh* adıyla başlık açtığını görürüz. Sanki o, bunlarla mevzû ve mahmûl kavramlarını kastetmektedir. Şurası açıktır ki, Arapça veya başka bir dil olsun, isnad bütün gramerlerin temel unsurudur.

Felsefe ve mantığa karşı bir ilgisi olduğu bilinmeyen ve aslen İranlı, yetişme itibarıyla Arap olan Sîbeveyh'in Aristo mantığı ile ne ilgisi olabilir? şeklinde bir soru akıllara gelebilir. Bu soruya açık bir cevap verebilmemiz için İslam tarihindeki tercüme hareketleri ile ilgili bir noktaya değinmemiz gerekmektedir. Tercüme faaliyetlerinin ve mütercimlerin ilmî ve felsefî terimlerin doğuşundaki etkisinden daha önce bahsetmiştim. İslamî ilimlerin birçoğunun doğuşunun bu mütercimlerle ilgili olduğunu düşünüyorum. Aristo'nun ilk üç mantık kitabının (*Kategoriler*, *Peri Hermeneias* ve *Birinci Analitikler*) Süryânîler tarafından bilindiği ve İslamiyet'ten önce Süryânîceye çevrildiği bir gerçektir. Ayrıca bu kitapların Farsçaya tercüme edildiği de söylenmektedir. Her ne kadar bu kitapların Abdullah İbnu'l-Mukaffa' (ö. 142/759) tarafından Farsçadan mı yoksa oğlu Muhammed tarafından Süryânîceden mi tercüme edildiği tartışmalı bir konu olsa da, burada önemli olan, bu eserlerin Arapçaya hicrî II. asrın ilk yarısından önce

⁶ Aristo'nun *Topikler* adlı eseri İslam dünyasında *Cedel/Diyalektik* adıyla anılmıştır. Ç.N.

⁷ Terkibi oluşturan müsnedle müsnedün ileyh arasındaki ilişkiyi belirten meânî terimi. Ç.N.

tercüme edilmiş olmasıdır. Sonuç olarak bu tercüme Arap dünyasına aktarılan yeni bir zenginliktir ve Sîbeveyh ya da ondan önce nahiv meseleleri ile uğraşanlar tarafından şüphesiz hak ettiği takdiri görmüştür. Nahiv bilginleri ele aldıkları meselelerde, her araştırmacının yaptığı gibi, bildikleri diğer dillerden ya da bu dillerde yapılan çalışmalardan yararlanmaya gayret etmişlerdir. Bunun yanında Nusaybin medresesinde Süryânî gramerinin vaz' edilmesi ile ilgili, miladî altıncı asırda yani ilk dönem Arap nahiv bilginlerinin yaşadıkları döneme yakın bir zamanda, tamamlanmış benzer bir çalışma vardı. Bu gramerin, Yunan gramerinden ve Aristo mantığından etkilendiği konusunda şüphe yoktur. Bu gramerin kurucuları ve ilgilileri arasında Araplarla ve nahiv bilginleriyle iletişim halinde olanlar ve onlarla bir arada yaşayan mütercimler de vardı. Süryânî gramerinin vaz' edilmesinde önemli bir yeri olan Yakûb er-Rahâvî (ö. 90/708), Arap çevrelerinde tanınan biriydi. Diğer bir mütercim olan Huneyn b. İshâk (ö. 260/873) Halîl (ö. 175/791) ve Sîbeveyh'in çağdaşı, hatta Halîl'in arkadaşıydı.⁸ Huneyn, Arapçayı erken yaşlarda öğrenmiş ve bu konuda çok çaba sarf etmişti. Onun bazı nahiv konularında Halîl ile fikir alışverişinde bulunduğunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Üstelik Yunan gramerine ait bazı kitapların tercümesi ona isnad edilmekte ve oğlu İshak (ö. 298/910) ile beraber Aristo mantığına ait kalan kitapların tercümesini bitirdikleri söylenmektedir. Bütün bunlar sonucunda şunu söyleyebiliriz: Mütercimler Arapça öğrenerek yabancı kitaplardan tercüme yapmaya hicrî II. asırda başladılar ve gramer problemleri merkezli bir ortam oluşturdular. Bunda Aristo'nun önemli bir payı vardır. Bu ortamın, bu ortamda yaşayan ve onun maddî ve manevî gıdası ile beslenen Arap nahiv bilginlerine yaptığı etkiyi görmezden gelmemiz doğru olmaz. Mantık ve nahiv arasındaki benzerlik yönü eskiye dayanmaktadır. Zira mantığın akıl ve ma'kûlât konusundaki işlevi, nahvin dil ve lafızlar konusundaki işlevi gibidir. *Süllem* yazarının⁹ işaret ettiği şey de budur:

"Mantığın akla olan nispeti, nahvin dile olan nispeti gibidir."

Basralı nahiv bilginlerinin *ehl-i mantık* olarak adlandırılmaları da bu noktada önem arz etmektedir. Söz konusu bu gerçekler, *el-Kitab*'ın hazırlayıcı öncüller olmadan bu kadar kapsamlı bir şekilde ve aniden ortaya çıkışını açıklamaya belki yardımcı olabilir. *Tabakâtu'l-Umem* sahibini¹⁰; eski veya yeni ilimlerden herhangi birinde yazılmış kitaplar arasında, astronomide *el-Mecistî*, mantıkta *Organon* ve nahivde *el-Kitâb* dışında, yazıldığı ilmin bütün konularını ve inceliklerini kapsayan başka bir kitap bilmediğini söylemeye iten şey de budur. Ancak bu iddiada, açık bir tolerans ve tarih bilgisinden yoksunluk söz konusudur. Astronomi ve mantığı bir kenara bırakıp nahiv ilmini ele alırsak şu gerçeği görürüz.

⁸ Tabakat kitaplarında yaptığımız araştırmalara göre Huneyn b. İshâk'ın Halîl b. Ahmed ya da Sîbeveyh ile çağdaş olması mümkün gözükmemektedir. Ç.N.

⁹ *es-Süllemu'l-Murevnağ fî Fenni'l-Mantık* adlı eserin yazarı Ebû Zeyd Abdurrahman b. Seyyidî el-Ahdarî (ö. 983/1575). Ç.N.

¹⁰ Ebu'l-Kâsım Sâid b. Ahmed el-Endelûsî (ö. 462/1069). Ç.N.

Arap grameri hakkında, her ne kadar bize ulaşmasa da, Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ından önce yazılmış eserlerin olduğu bilinmektedir. Bu kitaplar *el-Kitab* seviyesinde olmasalar da, onun teşekkülüne zemin hazırlamışlardır. Aynı şekilde Sîbeveyh'ten önce ve onun döneminde İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 154/771) ve benzerlerinin otorite oldukları edebî ve dilsel araştırmalar da *el-Kitab*'ın alt yapısını oluşturmuştu. *el-Kitab*'ın ele aldığı konular itibariyle edeb, nahiv ve lugat gibi ilimlerin bir karışımı olduğunu söylemeye gerek bile duymuyoruz. *el-Kitab*, teorik kurallar koyan ve birtakım prensipler belirleyen bir kitap olmaktan çok, bazı tabir ve kullanımlar konusunda yönlendirmeler yapan bir kitap olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Sîbeveyh, gramer kurallarını asla kendisinden sonra yapıldığı şekilde temellendirmemiştir. Son olarak, mütercimlerin Süryânî gramerinden ya da Aristo mantığından aktardıkları gramer çalışmaları da *el-Kitâba* bir hazırlık olmuştur. Öyle görünüyor ki, Sîbeveyh bu ve benzeri gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. Kitabının ikinci bölümünde "*Farsça'da İbdâl Kurallarının Sürekliliği*" adıyla açtığı başlığa işaret etmemiz bu durumu açıklamaya yeterlidir. Üzerinde fazla durmamış olsalar da bazı müsteşrikler bu konuyu daha önce gündeme getirmişlerdir. Bunlar arasında Brockelmann, De Boer ve arkadaşımız Profesör Littman'ı sayabiliriz. Oluşum sürecinde çeşitli faktörlerin bir araya gelmiş olması ya da yön kazanmasında Aristo mantığının etkili olması Arap gramerine bir zarar vermez. Mantıkla Arap grameri arasında bir başka ilişki alanı daha bulunmaktadır. Bununla, az önce işaret ettiğimiz ve fakat henüz yeterince açıklığa kavuşmamış olan metodolojik yönü kastediyoruz.

Arap gramerinin ortaya çıkışı, konu başlıklarının zenginleşmesi, kurallarının ortaya konması ve hükümlerinin tespit edilmesinde kıyasın önemli bir yeri olduğunu hepimiz biliyoruz. İlk dönem nahiv bilginleri, yaradılış ve seciyeleri gereği, benzer konular arasında karşılaştırmalar yaparak ve onlardaki ortak özellikleri tespit ederek kıyasa yöneldiler. Sonraki nahiv bilginleri ise bu konuda daha da derinleşip kıyası, sabit kuralları ve belirli hususiyetleri olan bir yönleme dönüştürdüler ve onu gramer kurallarının kendisinden elde edildiği temel bir kaynak olarak kabul ettiler. Hatta Arap lehçelerinde ve rivayetlerde kıyasın hakemliğine başvurdular. Bir lehçenin diğer bir lehçeye göre kıyasa daha uygun olabileceğini; kıyasın izin verdiği herhangi bir ifadenin, Araplardan daha önce duyulmamış olsa bile, kullanılabilceğini söylediler. Fıkıh bilginlerinin muamelât konularında kanun koymaları gibi onlar da nahiv konularında kanunlar koydular. İbn Cinnî (ö. 392/1002) şöyle demektedir: "*Nahvin, rivayet ve nakil olduğu görüşü geçersiz olduğuna göre; o zorunlu olarak bir akıl yürütme ve kıyastır.*" İbnü'l-Enbârî (ö. 577/1181) de "*Nahivde kıyasın inkârı mümkün değildir. Zira nahiv bütünüyle kıyastır. Kıyası inkâr eden nahvi inkâr etmiştir*" demekte ve bilginlerden bu konuda İbnü'l-Enbârî'nin görüşüne karşı çıkan bir kimse bilinmemektedir. Şu meşhur beyit Kisâî (ö. 189/805)'ye atfedilmektedir:

*"Nahiv sadece tabi olunan ve
kendisiyle her işte faydalanılan bir kıyastır."*

Kıyas, nahiv ilminde erken dönemlerden itibaren kullanılagelmiştir. Hicrî 117 yılında vefat eden Abdullah el-Hadramî (ö. 117/735) kıyasla ilgilenmiş, onu kullanmaya başlamış, ve kıyas türlerini açıklayarak bunların illetlerini ortaya koymuştur. Sonra Halîl b. Ahmed kıyası geliştirmiş ve güçlendirmiş, nihayet Sîbeveyh bu konuda uzmanlaşmıştır. *el-Kitab*'ın pek çok yerinde, çeşitli münasebetlerle, bir görüşü diğerine tercih etmek için kıyasa başvurulmuştur. Sîbeveyh, *istikrâ'yı*¹¹ sadece mevcut/reel meseleler için kullanmakla kalmamış, farazî problemler öne sürmüş ve bunlara özel hükümler vermiştir. Basra nahiv ekolü, Kûfe nahiv ekolünden tam iki nesil ya da yaklaşık yüzyıl önce kurulduğu için Basralı nahiv bilginleri Arap gramerinde kıyasın kurucuları olarak kabul edilmişlerdir. Bununla birlikte Kûfeli nahiv bilginleri de kıyası kullanma ve ona güvenmede tereddüt etmemişler, hatta tek şahitle yetinip ondan genel kurallar çıkarmışlar, teorik kıyas ve aklî illetler konusunda aşırıya gitmişlerdir. Bugün bizler de kıyası kullanıyoruz. Arap Dil Akademisi'nin, nispet yâsının cem-i teksîr vezinlerinde uygulanması ve *mef'ale* (مفعلة) vezninin mekân için kullanılması gibi birtakım nahvî kıyaslarla ilgili geçmiş kararları bulunmaktadır.

Basra ve Kûfe nahiv ekolleri arasındaki anlaşmazlık her ne olursa olsun dikkat çeken şey, nahvî kıyasın, fikhî kıyasın da doğup geliştiği yer olan Irak'ta doğup gelişmesidir. Bu gelişim kendiliğinden olmamış, aksine aklî çıkarıma dayalı düşüncenin ve aralarında Aristo mantığının da olduğu yabancı kültürlerden etkilenmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Burada açıklanması gereken bir nokta vardır. Biz fikhî ve nahvî kıyaslardan bahsediyoruz. Bunların, Aristo mantığındaki kıyasla aynı olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Çünkü mantıktaki kıyas özü itibariyle, tümellerden tikellere doğru bir seyir izler. Nahvî ve fikhî kıyasta ise tikel önermelerden tümel sonuçlar elde edilir. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, Aristo bu akıl yürütme biçimini (tikellerden tümellere ulaşma) ihmal etmemiştir. Zira Aristo, kıyasın eklerinde üstü kapalı olarak *istikrâ* ve *temsîl* adlarında iki akıl yürütme biçimine daha değinmiştir. Üzerinde fazla durmamış olsa da bu iki yöntem Aristo'dan sonraki bilimsel çalışmalarda kullanılmıştır. Özellikle modern bilimsel araştırmalar *istikrâ* yöntemine dayanmaktadır.

Kaidenin bir tek şahitten yola çıkılarak elde edildiği durumlarda ki bu Basralı nahiv bilginlerinin kabul etmediği bir durumdur, nahvî kıyas *temsîl*¹² şeklini alır. Eğer kaide birçok tikel durumdan elde edilmişse bu durumda nahvî kıyas *eksik istikrâ*¹³ dır. Her iki durumda da nahvî kıyas, benzer şeylerin incelenip sebep ve illetlerinin araştırılması şeklinde özetlenebilecek bu ilk şekli ile doğal bir yapıya

¹¹ Tikel önermelerden tümel bir sonuca ulaşılmasını sağlayan akıl yürütme yöntemi. Ç.N.

¹² Tikelden tikele giden akıl yürütme yöntemi için kullanılan mantık terimi. Ç.N.

¹³ Bir tümelin kapsamındaki tikellerin bir kısmını inceleyerek örnekleme yöntemi ile o tümel hakkında genel bir hükme varma şeklindeki akıl yürütme yöntemi. Ç.N.

sahiptir. Hiç kimse bunun ne Aristo ne de herhangi bir filozofun eseri olduğunu iddia edemez. Ancak bahsettiğimiz doğal yapı bir sanata dönüştüğü gün, bu dönüşümün sebeplerini araştırmak gerekir. Nahvî kıyas işaret ettiğimiz doğal şekilde kalmamış, nahiv bilginleri onu felsefî bir karaktere sokmuşlar ve gereksiz ayrıntılara girmişlerdir.

Nahiv bilginleri önce kıyasın rükünlerini belirlediler ve fıkıh bilginleri gibi bunları dört başlıkta topladılar. Birincisi *asıl*, yani kendisiyle kıyas edilen; ikincisi *fer'*, yani hükmün uygulandığı unsur; üçüncüsü, tıpkı fikhî hükümler gibi çeşitlilik gösteren ve vâcib, memnû', hasen ve kabih gibi kısımlara ayrılan *hüküm*; sonuncusu ise kıyasın temel unsuru olan *illet*dir. Nahiv bilginleri daha sonra, Aristo'nun mantıkî kıyasın şartlarını belirlemesi gibi, geçerli bir nahvî kıyasın şartlarını belirlemeye çalışmışlardır. Bu şartlar düzgün ve eksiksiz bir şekilde bize ulaşmasa da, bunları İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'inde, İbnu'l-Enbârî'nin *Usûlu'n-Nahv*'i ve *el-İnsâf*'ında ve Suyûtî'nin *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv*'inde dağınık bir şekilde görmekteyiz.

Burada nahvî kıyasın ilkelerini ayrıntılı olarak ele almayacak, bazı örnekler vermekle yetineceğiz. Kullanım açısından az ve nadir olan, yaygın ve çok olan üzerine hamledilir, bunun aksi geçerli değildir. Bir ifadeyi, benzeri bulunan bir manaya hamletmek, benzeri bulunmayan bir manaya hamletmekten evlâdır. Kendi aslı üzerine gelen şeyin illeti sorulmaz. Her ne kadar, şiir zarureti sebebiyle kullanılan kıyasa aykırı bir ifadenin, yine şiirde kullanılmak şartıyla, kıyasa konu olmasına cevaz verilse de, fasit üzerine yapılan kıyas fasittir. Bu ve benzeri ilkeler Arap nahiv bilginlerinin, kıyas için, fıkıh bilginlerinin belirledikleri esaslara benzer esaslar koymak istediklerini göstermektedir. Nahvî kıyasın esasları fikhî kıyasın esasları ile mantıkî kıyasın adımlarını takip etme noktasında birleşmektedir. Söz konusu durumu açıklamak için bu esaslar arasından gösterilecek bir örnek yeterli olacaktır. İlet teorisi... Bu teorisin Arap gramerinde büyük bir önemi vardır ve bu önem, teorisin Aristo mantığındaki öneminden daha az değildir. Çünkü hem nahvî hem de mantıkî kıyasın, üzerine bina edildiği temel unsur illettir. Nahivdeki âmil teorisi felsefedeki illet teorisinin sonucundan başka bir şey değildir. Âmil teorisi dediğimizde nahvi bütünüyle özetlemiş oluruz. Eskiler şöyle demişlerdir: “*Nahiv, âmilin ortaya çıkardığı bir sonuçtur.*” Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) *el-Avâmil* adını verdiği ve nahvin bütün konularını kapsayan bir kitap yazmıştır. Aynı şekilde Abdulkâhir el-Curcânî (ö. 471/1078) de *el-Avâmilu'l-Mie* adında nahvin kapsamlı bir özeti sayılabilecek bir kitap kaleme almıştır.

Âmil açık ve gizli ya da güçlü ve zayıf gibi gruplara ayrılır. Benzer âmiller grubu bir aile oluşturur. Bazı kelimeler kendi başlarına amel ederken bazıları diğerlerine olan benzerlikleri sebebiyle amel ederler. Amelde asıl olan fiillerdir. İsimler ancak fiillere benzediklerinde amel edebilirler. Kelime bazen âmil, bazen de ma'mûl olur. Kelimenin aynı anda hem âmil hem de ma'mûl olması mümkün

değildir. Âmilleri araştırmak, aslında i'râb illetlerini ortaya koymaktır. İ'râb ya da nahiv illetleri, âmil teorisi tam anlamıyla bilinmeden önce de bilinmekteydi. Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ı nahvî illetleri toplayan ilk çalışma olarak kabul edilmektedir.

Peki, nahiv bilginleri illet düşüncesini ya da âmil teorisini nereden aldılar?

Bir görüşe göre, nahiv bilginleri illet konusunda kalamî felsefeden etkilendiler. Her varlığın bir var edicisi olduğu gibi, her ma'mûlün de bir âmili vardır. Bu konuda İmam Radî (ö. 406/1015), "*nahiv bilginleri nahiv âmillerini hakiki birer müessir olarak tanımlıyorlar*" demektedir. Bir diğer görüşe göre ise, nahiv bilginleri illet konusunda fikhî araştırmalardan etkilenmişlerdir. Çünkü nahvî kıyas her açıdan fikhî kıyasa benzemektedir. İbn Cinnî *el-Hasâis* adlı eserinde şöyle demektedir: "*Bil ki, arkadaşlarımız illetleri Muhammed b. Hasen (ö. 189/805)'in kitaplarından çıkardılar ve nezaket ve incelikle bir araya getirdiler.*" Zemahşerî de *el-Mufassal* adlı kitabının girişinde benzer bir noktaya temas etmektedir. Suyûtî (ö. 911/1505) *el-İktirâh fî Usûli'n-Nahv* adlı kitabını -bilindiği üzere- fıkıh usûlü kitaplarındaki konu başlıklarına benzer bir tertiple yazmıştır. Ancak İbn Cinnî, alanında uzman nahiv bilginlerinin ortaya koydukları illetlerin fikhî illetlerden çok kalamî illetlere yakın olduğunu dile getirmektedir. Zira bu illetler ona göre fitrata daha uygundur.

Nahvî illetler, ister kalamî ister fikhî illetlere benzesin, her iki varsayımda da problem¹⁴ tam anlamıyla çözülmemektedir. Çünkü i'râb illetleri, kalam ve fıkıhtaki illetler bilinip yaygınlık kazanmadan önce, hicrî II. asrın başlarında bilinmekteydi. Eğer IV. ve V. asırlarda yaşamış olan İbn Cinnî ve Zemahşerî'nin ifadeleri doğruysa, II. asırdaki olayları bu ifadelerle açıklamak kolay olmayacaktır. Ayrıca kalam ve fıkıhtaki illet teorisi de Aristo'dan etkilenmiştir.

Yunanlı filozof illet teorisini tabiat, metafizik ve mantık kitaplarında ortaya koymuştur. Bizi burada ilgilendiren, illet teorisinin mantıkla ilgili yönüdür. *İkinci Analitiklerde* Aristo *maddî, sûrî, fâil* ve *gât* olmak üzere dört sebep açıklamakta ve bunların tanım ve burhandaki kullanım alanlarını ortaya koymaktadır. Doğru tanım, bir şeyin maddesini ve suretini açıklayan ya da failini ve amacını ortaya koyan tanımdır. Doğru ilmî bir kıyas neticeyi gerçek illetlerinden hareketle ortaya koyar. Orta terim, dört illetten biri olduğunda sonuca ulaşmak kolaylaşır ve istidlâl açık ve güçlü bir istidlâl olur.

Nahiv bilginlerinin yaptığı, Aristo'nun daha önce yapmış olduğu gibi, kıyaslarını illet teorisi ile güçlendirmeye çalışmaktan başka bir şey değildir. Nahiv bilginleri, okudukları ve duydukları şeylerin illetlerini bulmaya çalışmışlar ve illet ortaklığı olan şeyleri bunlara kıyas etmişlerdir. İletler, Yunanlı filozofta olduğu gibi, nahiv bilginleri tarafından da farklı gruplara ayrılmıştır. İsmi harfe benzemesinden dolayı mebnî kabul edilmesi veya muzârî fiilin isme olan

¹⁴ İlet ve âmil teorisinin nereden alındığı problemi. Ç.N.

benzerliğinden hareketle i‘râb edilmesi *teşbih illetinin* örnekleridir. Yine, "yâ" harfi ile harekesi kesra olan herhangi bir harf arasında yer alan "vav" harfinin, telaffuz zorluğu sebebiyle düşürülmesi *istiskâl* adı verilen bir diğer illet çeşididir. Yahut "*O itaat edenlerdendi*" ayetinde¹⁵ olduğu gibi *tağlib illeti* bir başka illet türüdür. Nahiv bilginleri illetler konusunda onların kıymetini düşürecek derecede aşırıya gitmişlerdir. "*Nahvî illet gül gibidir, koklanır fakat üzerine basılmaz*" ifadesi nahiv öğrenenlerin verdikleri örneklerden biridir. İbn Cinnî ve Suyûtî'nin nahvî illetleri müdafaa etmek için ortaya çıkmaları, sadece illetlere zafiyet isnad edilip onların eleştirilmesinden dolayıdır.

Buraya kadar anlattıklarımız Aristo mantığının Arap grameri üzerindeki etkileridir. Aristo mantığı; Arap gramerinin bazı kurallarına yön vermiş, yapısal oluşumuna katkıda bulunmuş ve yönteminin belirlenmesine yardımcı olmuştur. Arap gramerinin konu başlıklarının zenginleşmesi ve bablarının genişlemesinde etkili olan faktörler arasında Aristo mantığının güçlü bir yeri vardır. Ancak diğer bir açıdan bakıldığında Arap grameri -açıkça görüldüğü üzere- Aristo mantığının da başına gelen bir kısırlık ve biçimselliğe maruz kalmıştır. Bunun sonucunda delâlet ve manalardan çok suret ve şekillerle ilgilenilmiş, nahiv kuralları gereksiz yere çoğaltılmış ve bu yüzden nahiv, ilim adamları ve öğrenciler için zorlaşmıştır. Kurallar konusunda aşırıya gidildiği için bunlar, sınırlı sayıdaki belli durumlar dışında uygulanamaz olmuş ve anlamsız bir hale gelmiştir. Üstelik bu kurallar şâz ve istisnalardan da kurtulamamıştır. Temeli olmayan vehmî varsayımların ve benzetmelerin sonucu olarak ortaya çıkan ve işlevsel olmayan uygulamalar üzerinde gereğinden fazla durulmuştur. Sîrafi (ö. 368/979)'nin *el-Kitab*'a yaptığı şerhi ya da Ebû Hayyân (ö. 414/1023)'in *et-Teshil*¹⁶ adlı esere yapmış olduğu şerhi okuyan herkes; nahiv bilginlerinin; furû, illetler, usûl, kıyaslar ve işlevsel olmayan diğer meselelerle çoğu kez nahvi ifsat etiklerini görecektir. Bütün bunların ötesinde illet teorisi, nahiv bilginlerine aşırıya giden ve kimi zaman ağır bir felsefenin kapısını açmıştır. Öyle ki birinci, ikinci hatta üçüncü illetler ortaya çıkmış, bir bilgi hakkında her nahiv bilgininin kendi görüşünü dayandırabileceği birden fazla illet bulunabilmiştir. Bu tutarsız illetlerin *gayr-ı munsarifler* konusunda birçok örneği vardır. *İştigal* ve *cinsini nefyeden lâ* bablarında ise, kabul edilemez nitelikteki bu felsefî yorumlardan daha gereksiz örnekler bulunmaktadır. Bir problem hakkında çoğu kez iki veya daha fazla görüş ileri sürülmüş, aynı illet bir iddianın hem ispatında hem de çürütülmesinde kullanılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda nahiv bilginleri büyük görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. Bu görüş ayrılıkları fertler arasında olduğu gibi, ekoller arasında da olmuştur. Her grup, kendi görüşünü şiddetle savunmuş ve bakış açısının doğruluğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Nahvî

¹⁵ Tahrir Suresi, 66/12. Ayette Hz. Meryem hakkında müzekker/eril sıygası kullanılmıştır. Ç.N.

¹⁶ İbn Mâlik et-Tâî'nin sarf ve nahve dair *Teshîlu'l-Fevâid* ve *Tekmilü'l-Makâsîd* adlı eserine Ebû Hayyân'ın yapmış olduğu *et-Tezyil* ve *t-Tekmil fi Şerhi't-Teshîl* adlı on ciltlik şerhi. Ç.N.

yaklaşımlar, çeşitli kollara ayrılan düşünsel faaliyetin bir türü olarak kabul edilmiş ve böylece Aristo'nun da çeşitli diyalektik yöntemlerle bir yolunu bulup gerçekleştirdiği uzun tartışmaların yolunu açmıştır. Nahiv felsefesi olarak adlandırılabilen konulardaki bu tartışmaların, bizzat nahivdeki tartışmalardan daha şiddetli olması şaşırtıcıdır. İbnu'l-Enbârî'nin *Kitabul-İnsaf* adlı eserine şöyle bir bakmamız bu durumu açıklamaya yeterli olacaktır. Örneğin, mübtedânın merfû olması konusunda Basra ve Kûfe ekollerine mensup nahiv bilginleri görüş birliği içindedirler. Görüş ayrılığı ise bu durumun illeti konusundadır. Mübtedâyı merfû yapan âmil, onun cümle başında gelmesi midir yoksa onu, haber mi merfû yapmıştır? Aynı şekilde, mef'ûl çeşitlerinden biri olan *mef'ûl-i meah*'ın mansub olması konusunda nahiv bilginleri arasında görüş birliği varken, bunun illeti konusunda görüş ayrılığı yaşanmıştır. Çoğunluğa göre bunun illeti, mef'ûlün öncesinde gelen fiildir. Curcânî buradaki illetin, mef'ûlün bitişiğindeki "vav" harfi olduğu görüşündedir. Zeccâc ise bu illetin mefule ait özel bir fiil olduğunu söylemektedir. Kûfeliler ise bu konuda kendi de tartışmalı olan manevî bir âmilden bahsetmektedirler. Burada bu farklı görüşlerin her birine ait delilleri sıralayarak sizi yoracak değilim.

Eğer mesele için uzmanları ve kendilerini bu işe adayanlarla sınırlı kalsaydı, onları kendi hallerine bırakır ve kendilerine ait bu işte istedikleri araştırma yöntemini takip edebileceklerini söyledik. Ancak bunun, bütün öğrencilere zorunlu kılınması hem kaldırılamayacak bir yük hem de faydasız bir çaba olmaktadır. Endülüslü İbn Madâ (ö. 592/1196)'nın, âmil teorisinin kaldırılarak kıyasın ve nahvî illetlerin terk edilmesi konusundaki görüşlerinin temelinde belki de bu durum bulunmaktadır. Onun bu konuda farklı teorik yorumları vardır. Öğrencileri, bu faydasız münakaşalar ve kısır felsefî tartışmalardan uzak tutma konusunda eğitim sistemimizin önemli adımlar attığında şüphe yoktur. Ancak nahvi kolaylaştırma çağrısı hala güncelliğini korumaktadır. Yapmamız gereken şey; yeni bir sınıflandırma yapmak, gereksiz konuları nahvin dışına atmak, sıyga ve ibarelerde yapılan takdir ve yorumlara son vermek ve bu ilmi asrın ruhuna ve modern hayatın gereklerine yaklaştırıp diğer dillerdeki gramer gelişmelerini takip etmektir.

Aile hukukuyla ilgili birçok mesele, insanlar tartışıp mahkemelik olmadan önce Ahvâl-i Şahsiye Komisyonu ve hatta meclis tarafından düzenlenebiliyorsa, insanların konuştukları ve yazdıkları dil kurallarının düzenlenmesi ve kolaylaştırılması da bizim için zor olmayacaktır.